

‘... zo komt men ter stad van Alkayeren ...’

Een analyse van de representaties van Cairo in laatvijftiende-eeuwse reisverhalen uit de Nederlanden*

Inleiding

De perceptie van stedelijkheid heeft de laatste decennia een prominente plaats verworven in het cultuurgeografisch en historisch onderzoek. Stedelijkheid wordt in recente historische studies, die in navolging van de baanbrekende analytische modellen van Henri Lefebvre een *spatial turn* zijn ingeslagen, bovendien begrepen als een in essentie ruimtelijk gegeven. Historici hebben daardoor meer oog gekregen voor de manier waarop de stedelijke ruimte als een sociale constructie betekenis krijgt door, en steeds zelf ook betekenis geeft aan, sociale handelingen.¹ De stedelijke ruimte bestaat immers steeds op zowel het materiële en discursieve, het fysieke en ideologische, als het ervaren en verbeelde niveau.² Vanuit dat besef rees de vraag welke elementen in de laatmiddeleeuwse West-Europese stad uiting gaven aan – en bepalend waren voor – stedelijkheid in de ogen van stedelingen, van ambachtslieden tot leden van de politieke en sociale elite.³

Voor het proces van stedelijke identiteitsvorming was de stadsinfrastructuur zelf erg belangrijk.⁴ Historisch onderzoek naar stedelijke identiteit(en) in de Nederlanden, naast Noord-Italië de meest verstedelijkte regio van (laat)middeleeuws Europa, wijst bijvoorbeeld op het belang van stadsmuren, marktplaatsen, belforten en hallen: ruimten die herhaaldelijk terugkomen op visuele stadsrepresentaties.⁵ Maar ook stadsbeschrijvingen door individuen die, zoals reizigers uit de Nederlanden, vertrouwd waren met een erg verstedelijkt landschap, een hoge stedelijke bevolkingsdichtheid

* Graag dank ik prof. dr. Peter Stabel voor de begeleiding van mijn masterscriptie en het delen van mijn enthousiasme voor (laat)middeleeuwse reisverhalen. Verder gaat mijn dank uit naar dr. Nicolas Mazeure, drs. Jonas Goossenaerts, prof. dr. Henk de Smaele, dr. Gerrit Verhoeven en de wetenschappers die aan het Antwerps Centrum voor Stadsgechiedenis verbonden zijn.

1 H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Parijs 1974); P. Stabel, 'De stad in de middeleeuwse Nederlanden. Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 69-79 en P. Arnade, M. Howell en W. Simons, 'Fertile spaces: The productivity of urban space in Northern Europe', *Journal of interdisciplinary history*, 32:4 (2002) 515-548.

2 Lefebvre, *La production de l'espace*, 27 en Arnade e.a., 'Fertile spaces', 522.

3 Zie bijdragen in M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe* (Leuven 2000) en M. Boone e.a. (red.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age, actes du Colloque international tenu à Marche-en-Famenne, 24-27 octobre 2001* (Antwerpen 2002).

4 Stabel, 'De stad', 73-74. Martha Howell spreekt in die optiek van 'the spaces of late medieval urbanity'. M. Howell, 'The spaces of late medieval urbanity', in: M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe* (Leuven 2000) 4-5.

5 M. Boone, 'Urban space and political conflict in late medieval Flanders', *Journal of interdisciplinary history*, 32:4 (2002) 621-640; B. Bedos-Rezak, 'Du modèle à l'image: les signes de l'identité urbaine au Moyen Age', in: M. Boone e.a. (red.), *Le verbe*, 189-205; P. Stabel, 'The market-place and civic identity in late medieval Flanders', in: Boone en Stabel (red.), *Shaping urban identity*, 43-64 en Howell, 'The spaces', 4-5.

Afbeelding 1: Kaart van Cairo (1549) door Matteo Pagano (1515-1588) (Bibliothèque Nationale de France, Cartes et Plans – GE DD 1605, GE DD 1607 – *Civitates orbis terrarum* – Cologne: [s.n.], apr Planche 56).

en de consequenties daarvan voor de leefomgeving (zoals nauwe straatjes en drukke pleinen), zijn waardevolle bronnen voor onderzoek naar de manier waarop steden in de late middeleeuwen werden gepercipieerd.⁶ Een recente analyse door Peter Stabel van laatmiddeleeuwse representaties van Venetië door Nederlandse Jeruzalemvaarders, wees bijvoorbeeld uit dat de dogestad voor hen veel meer was dan een optelsom van haar gebouwen. Niet de stedelijke ruimte *an sich*, maar het sociaal functioneren van de urbane ruimten als economische, politieke en religieuze centra, vormde de kern van hun beschrijvingen, waarin zij de stedelijke ruimten vooral betekenis gaven vanuit hun eigen stadservaringen en stedelijk referentiekader.⁷

De vraag rijst hoe de schijnbaar grote laatmiddeleeuwse Noordwest-Europese waardering voor de stedelijke leefomgeving zich manifesteerde in beschrijvingen van steden waarmee westerse stedelingen niet vertrouwd waren, zoals Cairo, de hoofdstad van de Mamelukken (afbeelding 1). Waar Venetië in de late middeleeuwen een verplichte stop werd voor bedevaarders naar het Heilige Land, werden Egyptische steden zoals Alexandrië en Cairo veel minder bezocht en beschreven.⁸ Tot ver in de dertiende eeuw

6 P. Stabel, 'Venetië in de ogen van pelgrims. Stedelijkheid en stadservaring in laatmiddeleeuwse reisverhalen uit de Nederlanden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 122:2 (2009) 146-147.

7 Ibidem, 134-147.

8 Ibidem, 137 en J. Van Herwaarden, 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: Jeruzalembedevoarten, lijdensdevotie en kruiswegverering', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 98:3 (1983) 412.

was Egypte voor West-Europa zelfs *terra incognita* omdat pelgrims die via Egypte naar het Heilige Land reisden er slechts zelden beschrijvingen van nalieten. Dat veranderde in de vroege veertiende eeuw. Toen zorgden de economisch gunstige omstandigheden tijdens het Mamelukkenbewind voor een heropleving van de Italiaanse (en dan vooral Venetiaanse) handel in Alexandrië. Hierdoor werd deze havenstad een belangrijke uitvalsbasis voor een verdere reis naar het Heilige Land en voor steeds meer pelgrims die Egypte bezochten beschreven.⁹ Ook in de context van de vijftiende- en zestiende-eeuwse heropleving van de spiritualiteit, was Jeruzalem voor pelgrims niet altijd de eindbestemming.¹⁰ Zij konden onder meer verder reizen naar Egypte om het mysterieuze christenrijk van Pape Jan te zoeken. Verder konden ook pelgrimstochten naar de Sinai en het daar gelegen Sint-Katharinaklooster tot een omweg langs Cairo en Alexandrië motiveren.¹¹

Dit artikel wil door middel van een analyse van laatvijftiende-eeuwse beschrijvingen van Cairo door pelgrims uit de Nederlanden, peilen naar hun beleving van stedelijkheid buiten de gekende christelijke wereld. Deze pelgrims werden in de residentiestad niet alleen met een (hen) vreemde stedelijke omgeving geconfronteerd, maar ook met de islam. Sinds de veertiende eeuw was Cairo namelijk één van de belangrijkste steden voor de islamitische wereld.¹² Centraal staat de vraag hoe de stadserveringen en -representaties van pelgrims uit de Nederlanden niet alleen werden beïnvloed door de Nederlandse stedelijke achtergrond, maar ook door de confrontatie met de religieuze finaliteit van de reis en het islamitische karakter van de bestemming. De stadsbeschrijvingen zullen in de analyse daarom steeds worden verbonden met de eigen christelijke en stedelijke referentiekaders van de pelgrims.

Sinai-pelgrims uit de Nederlanden en hun reisverhalen

Een tocht naar het Sint-Katharinaklooster bracht Brugs patriciër Anselmus Adornes, Gents politicus en edelman Joos van Ghistele en Georges Lengherand, burgemeester van het Henegouwse Bergen, in de late vijftiende eeuw in Cairo.¹³ Een verslag van de bedevaart van Anselmus Adornes (1470-1471) werd in het Latijn geschreven door diens zoon en reisgezel Jan en naar het Middelnederlands vertaald door Rombout de Doppere. Van beide edities is de humanistische inslag bekend, maar omdat de Latijnse versie wellicht dichter stond bij de oorspronkelijke stadserveringen van het reisgezelschap, staat die in dit onderzoek centraal.¹⁴ Georges Lengherand (1485-1486)

9 B. Wasser, *Nederlandse pelgrims naar het Heilige Land* (Zutphen 1983) 115; A. Graboïs, 'La description de l'Egypte au xive siècle par les pèlerins et les voyageurs occidentaux', *Le moyen âge. Revue d'histoire et de philologie*, 109:3-4 (2003) 529-531.

10 B. Wasser, 'Die peregrinatie van Iherusalem. Pelgrimsverslagen van Nederlandse Jeruzalemgangers in de 15de, 16de en 17de eeuw. Ontstaan en ontwikkeling', *De gulden passer*, 69 (1991) 6-7.

11 Idem, *Nederlandse pelgrims*, 115 en A. van Gorp, 'Middelnederlandse reisverslagen van Sinai-pelgrims', *Spiegel historicael*, 23:3 (1988) 117.

12 J.A. Williams, 'Urbanization and monument construction in Mamluk Cairo'. in: *Muqarnas: An annual on Islamic art and architecture, volume 2* (New Haven 1984) 37.

13 In mijn masterscriptie, waarop dit artikel gebaseerd is, stonden daarnaast ook de reisverhalen van Duitsers Bernhard von Breydenbach (1483-84) uit Mainz en Felix Faber (1483-84) uit Ulm centraal. De beperkte ruimte van dit artikel noopte tot een selectie van die reisverhalen die voor dit onderzoek het meest representatief waren.

14 N. Geinaert en A. Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge* (Brugge 1983); J. Heers en G. de Groer (vert.), *Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471)*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique (Parijs 1978).

profileert zich in zijn reisbeschrijvingen als een zelfbewust verteller: zijn enthousiaste beschrijvingen compenseren enigszins dat er weinig is geweten over zijn persoonlijkheid, reisgenoten en het redactieproces van zijn reisverhaal.¹⁵ Het lange en snel populaire verslag van de reis van Joos Van Ghiste (1481-1485) werd rond 1490 door Ambrosius Zeebout samengesteld op basis van de reisnotities van Jan van Quisthout, de kapelaan en reisgenoot van Joos.¹⁶ Een reconstructie door René Gaspar van de bijkomende bronnen die Zeebout raadpleegde (van de Bijbel, apocriefe teksten en Bijbelcommentaren over reisverhalen en middeleeuwse historische werken tot klassieke en humanistische teksten) bevestigt dat deze reisverhalen zijn ingebed in een rijke traditie van pelgrimsliteratuur.¹⁷ Zo werden vijftiende-eeuwse beschrijvingen van Jeruzalem sterk beïnvloed door oudere visuele en verhalende representaties – onder andere in de traditie van de spirituele bedevaart – en door het met topoi doorspekte verwachtingspatroon van het publiek.¹⁸

Voor dit onderzoek werden reisverhalen geselecteerd van pelgrims met een gelijkaardige, stedelijke achtergrond. Een kanttekening bij deze selectie is dat deze reisbeschrijvingen de neerslag zijn van de (stads)ervaringen van leden van een sociaaleconomische en/of politieke stedelijke elite. De familie Adornes was in Brugge actief in de internationale handel en vele telgen vervulden functies in het stadsbestuur.¹⁹ Gentenaar Joos Van Ghistele vertrok dan weer op bedevaart na afloop van zijn tweede ambtstermijn als voorschepen van de bank van de Keure.²⁰ Verder is de invloed van de auteurs uiteraard niet te onderschatten. Zij verwerkten de reisnotities van de pelgrims (en hun medereizigers) tot voor het (lezers)publiek voorstelbare verhalen. Het publiek voor deze reisverhalen was wellicht zeer divers. Eén exemplaar van de Latijnse versie van het reisverhaal van Anselmus Adornes was zelfs voor de Schotse koning bestemd. De vraag is natuurlijk welk publiek Jan Adornes verder voor ogen had. Het oorspronkelijke manuscript belandde alvast eerst bij de familie Adornes.²¹ Net zoals de lezers (en luisteraars) van het Middelnederlands reisverhaal van Joos van Ghistele door Zeebout, waren deze familieleden in Brugge vertrouwd met een verstedelijkte leefomgeving. Dat laatste geldt verder waarschijnlijk ook voor het publiek, hoe beperkt ook, dat Georges Lengherand wilde bereiken. Dat de stadservaringen van de reizigers steeds vorm kregen in functie van het beoogde publiek, betekent dus niet noodzakelijk dat peilen naar de beleving van stedelijkheid door de pelgrims zelf onmogelijk wordt. Strikt genomen

15 G. Lengherand en G. Mêniglaise (medew.), *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai & le Kayre, 1485-1486* (Mons 1861).

16 In deze verhandeling staat de figuur Joos Van Ghistele centraal, met die kanttekening dat Ambrosius Zeebout de reisbelevingen (en dus stadservaringen) van Joos slechts via Jan Van Quisthout heeft kunnen reconstrueren. I. Bejczy, 'between Mandeville and Columbus: T'voyage van Joos van Ghistele', in: Z. von Martels (red.), *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing* (Leiden 1994) 86.

17 R.J.G.A.A. Gaspar (red.), *T'voyage van Mher Joos van Ghistele* (Hilversum 1998) xviii-xl.

18 A. Graboïs, 'Les pèlerins occidentaux en Terre Sainte au Moyen Âge. Une minorité étrangère dans sa partie spirituelle', *Studi medievali*, 30 (1989) 16; N. Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem in the middle ages* (New York 2005) 78-102 en Stabel, 'Venetië', 137-138; A.M. Koldewij, 'Lijflijke en geestelijke pelgrimage: "souvenirs" van spirituele pelgrimage', in: K. Veelturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie* (Nijmegen 2000) 222-252 en N.R. Miederma, 'Een geestelijke pelgrim op reis: reisvoorbereidingen en reisbehoefden', in: P. de Wilde e.a., *Op reis met memoria* (Hilversum 2004) 106-145.

19 Geinaert en Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem*, 12-15.

20 Gaspar, *T'voyage*, xvi-xvii.

21 Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 18-19.

deelden zij met dit publiek een stedelijke achtergrond, religieuze devotie en oordelen en beelden over de islam.

In tegenstelling tot steden zoals Jeruzalem en Venetië was Cairo de stedelijke bevolking in vijftiende-eeuws Noordwest-Europa nauwelijks bekend, waardoor pelgrims hun *curiositas* in beschrijvingen van Egypte volgens Jan van Herwaarden meer ongedwongen konden uiten.²² Nochtans werden zij er met de islam geconfronteerd, de meest geduchte 'andere'. Het vijftiende-eeuws Noordwest-Europees christelijke discours over de islam wordt door een merkwaardige paradox gekenmerkt. Waar Albrecht Classen argumenteert dat xenofobie bij reizigers en auteurs in de loop van de vijftiende eeuw onder invloed van het humanisme plaats maakte voor meer tolerante houdingen en beelden, herleefden de kruistochtidealen na de val van Constantinopel in 1453 onder meer bij de Bourgondische hertogen.²³ Dat laatste is hier niet onbelangrijk, want Anselmus Adornes en Joos van Ghistele waren zowel beïnvloed door het humanisme als nauw verbonden met het Bourgondische hof en Karel de Stoute, die net zoals zijn vader Filips de Goede luidop kruistochtplannen koesterde.²⁴ Deze paradox vertaalde zich bij hen in ambigue representaties van het/de islamitische andere, expliciet uiteengezet in inleidende hoofdstukken die aan de eigenlijke reisverhalen voorafgaan. Daarin suggereren de precieze beschrijvingen van islamitische geloofspraktijken een relatief open houding en een poging tot objectiverende neerslag, ondanks het regelmatig teruggrijpen naar clichébeelden.²⁵ Bovendien hadden hun opvattingen over de islam nauwelijks invloed op hun representaties van Cairo. Zo werd Mohammed in eerste instantie nog geïdentificeerd als door een demon bezeten,²⁶ of een 'valsche bedriegher',²⁷ maar bewonderden Adornes en Van Ghistele tegelijk de wel tienduizend moskeeën die zij in Cairo telden als 'ghesticht inde eere van Machomet haerlieder *prophete*'.

Het contrast met Georges Lengherand is opmerkelijk. Terwijl de andere pelgrims de moskeeën expliciet verbonden met de islamitische geloofspraktijken, vermeldde Lengherand slechts één moskee als gebedshuis en bewonderde hij de andere als mausolea.²⁸ Verder werden de Mamelukken, de islamitische elite van de stad, in de stadsbeschrijvingen van Adornes en van Ghistele vooral gewaardeerd als gidsen en beschermers

22 Herwaarden, 'Geloof en geloofsuitingen', 412; P. Zumthor, 'The medieval travel narrative', *New literary history. A journal of theory and interpretation*, 25:4 (1994) 817 en Chareyron, *Pilgrims*, 112-113.

23 A. Classen, 'Medieval Europe and its encounter with the foreign world: late-medieval German witnesses', in: R.F. Gyug (ed.), *Medieval cultures in contact* (New York 2003) 89; M. Cruz en J.A. Hoepfner, 'Popular attitudes towards Islam in medieval Europe', in: M. Frassetto en D.R. Blanks, *Western views of Islam in medieval and early modern Europe. Perception of other* (Londen 1999) 69-72 en N. Bisaha, "'New barbarian" or worthy adversary? Humanist constructs of the Ottoman Turks in fifteenth-century Italy', in: Frassetto en Blanks, *Western views of Islam*, 185. Voor de Bourgondische hertogen: Geinaert en Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem*, 12-15; J. Paviot, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIVe siècle-XVe siècle)* (Parijs 2003) en J. Richard, 'La Bourgogne des Valois, l'idée de la croisade et la défense de l'Europe', in: M.-T. Caron en D. Clauzel (red.), *Le Banquet du Faisan. 1454: l'Occident face du défi de l'empire ottoman* (Artois 1997) 16-27.

24 Een aantal historici gaat er zelfs van uit dat de reis van Adornes een spionage-expeditie was in opdracht van Karel de Stoute. Geinaert en Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem*, 25-27; Gaspar, *Tvoyage*, xviii-xxiii.

25 Gaspar, *Tvoyage*, 9-40 en Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 66-95.

26 Gaspar, *Tvoyage*, 9.

27 Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 75.

28 Gaspar, *Tvoyage*, 174-176; Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 187-193 en Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 176. Typend voor de religieuze monumenten in laatmiddeleeuws Cairo is dat zij diverse functies hadden. De moskeecomplexen, met een mausoleum voor de patroon en diens familie, deden dienst als gebedshuizen, maar bijvoorbeeld ook als religieuze scholen. Meer hierover in D. Behrens-Abouseif, *Cairo of the Mamluks. A History of the architecture and its culture* (Londen 2007).

en verbonden met hun positie in de stedelijke samenleving en het hof van de sultan. Enkel Lengherand verbond hun levenswijze in de stad expliciet met hun ‘valse sekte’ en lijkt meer dan Adornes en Van Ghistele beïnvloed door de negatieve beelden en oordelen die erover circuleerden.²⁹ Hoe de islam en moslims in de reisverhalen werden voorgesteld, bevestigt vooral dat er in de late middeleeuwen nooit één – laat staan een strikt vijandig – discours over de islam bestond.³⁰ De mate waarin vooroordelen in reisverhalen (hier specifiek stadsbeschrijvingen) domineerden, was steeds afhankelijk van de pelgrim zelf: zijn sociaal-religieuze achtergrond, motieven en interesses.³¹ Hoewel de reismotieven van deze pelgrims het midden hielden tussen religieuze devotie en nieuwsgierigheid, en de reisverhalen niet los stonden van de bestaande traditie van pelgrimsliteratuur, overheersen in hun reisbeschrijvingen toch persoonlijke ervaringen en observaties.³² Cairo wordt door Anselmus Adornes, Joos Van Ghistele en Georges Lengherand niet gereduceerd tot de achtergrond of aanleiding voor commentaren over de islam. Steeds staan de stadservaringen van deze pelgrims centraal en komt Cairo nadrukkelijk op de voorgrond als een levende en bruisende stad, als de grootste ‘diemen ter weerelt weet’, waar de sultans van Egypte resideerden.³³

‘De grootste stad ter wereld’: indrukken van een metropool

Vooral de grootte en bevolkingsdichtheid van de stad sprongen de pelgrims onmiddellijk in het oog. Joos Van Ghistele zag hoe er ‘zo ontamelick vele volcx es’, dat huizen vaak door drie of vier gezinnen werden gedeeld en ook Anselmus Adornes vond haar de grootste en meest dichtbevolkte stad ter wereld, terwijl Georges Lengherand het heeft over de grootste en meest dichtbevolkte stad van Soudan (nu de Sahel).³⁴ Dat het hoog inwonertal benadrukt werd, hoeft niet te verbazen. Waar Brugge en Gent met 40.000 en 60.000 inwoners de grootste steden in de Zuidelijke Nederlanden waren, telde Cairo in de vroege vijftiende eeuw (zelfs na de veertiende-eeuwse pestepidemieën) tussen 150.000 en 200.000 inwoners.³⁵ Cairo werd niet alleen beschreven als dichtbevolkte metropool, maar ook als een paleisstad: het stedelijk landschap werd er gedomineerd door de berg waar ‘tcasteel vanden souldaen up staet’.³⁶

Wanneer de pelgrims de grootte van Cairo en het paleis van de sultan voorstelbaar probeerden te maken voor hun publiek, refereerden zij voortdurend aan hun vertrouw-

29 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 181-183.

30 M. Frassetto en D.R. Blanks, ‘Introduction’, in: Idem (red.), *Western views of Islam*, 1-11.

31 Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 111-112.

32 Dat staat niet los van het feit dat het ‘oog’ vanaf de veertiende tot zestiende eeuw gaandeweg boven het ‘oor’ verkozen werd als primaire bron van kennis en waarheid. Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 112; P. Zumthor, *La mesure du monde. Représentation de l’espace au moyen âge* (Parijs 1993) 307; K. Niehr, ‘“Als ich das selber erkundet und gesehen hab”. Wahrnehmung und Darstellung des Fremden in Bernhard von Breydenbach *peregrinationes in Terram Sanctam* und anderen Pilgerberichten des ausgehenden Mittelalters’, *Gutenberg Jahrbuch* (2001) 271 en Zumthor, ‘The medieval travel narrative’, 817.

33 Gaspar, *Tvoyage* 172.

34 Ibidem, 172-174; Heers, *Itinéraire d’Anselme Adorno*, 185; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 179.

35 W. Prevenier en M. Boone, ‘De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten’, *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 183 (1993) 29 en J.P. Berkey, ‘Culture and society during the late middle ages’, in: C.F. Petry (red.), *The Cambridge history of Egypt, Vol. 1 Islamic Egypt, 640-1517* (Cambridge 1998) 380.

36 Gaspar, *Tvoyage*, 173.

de stedelijke omgeving.³⁷ Volgens Van Ghistele was het oude ommuurde stadscentrum zo groot als Gent, maar was de stad ondertussen buiten haar muren gegroeid. Het paleis van de sultan is ‘schoone ende costelic’, maar ook zo groot als Dendermonde.³⁸ Lengherand schatte de grootte van Cairo daarentegen in als anderhalve keer Parijs en die van het paleis als het Henegouwse Binche.³⁹ Meer impliciet dan in deze vergelijkingen, uitte de invloed van hun stedelijk referentiekader zich ook in het feit dat het de pelgrims verwonderde dat de stad niet (meer) ommuurd was. Zo verhaalt Joos Van Ghistele ‘dat wonder es’ hoe de stad, ‘die hemlieden dochte in ouden tijden ghemuert ende ghepoort ghezijn hebbende’ nu door haar exponentiële groei ‘leyt al open zonder mueren of vesten’. Als Gentenaar zag hij Cairo met de ogen van iemand die met een verstedelijkt landschap en een hoge bevolkingsdichtheid vertrouwd was. Maar ook als iemand die stad en stedelijkheid duidelijk associeerde met ‘mueren of vesten’.⁴⁰ Daarin was hij alvast niet de enige. Ook Lengherand beschreef hoe de stad ‘n’est ne close ne fermée de portes’⁴¹ en vijftien jaar eerder merkte Adornes op dat Cairo stadsmuren noch poorten had, maar hij stelde daar tegenover dat de straten en de wijken in de stad wel elk afzonderlijk werden afgesloten met poorten. Hoewel ook de andere pelgrims vermeldten hoe de ‘straten vander stede zijn met poorten af gheloken deen vanden anderen’, lijken deze poorten enkel bij Adornes functies van stadsmuren over te nemen.⁴² Dat was geen incorrecte interpretatie, want het afsluiten van de straten en buurten was een belangrijke veiligheidsmaatregel tegen de terugkerende opvolgingsstrijden na het overlijden van een sultan.⁴³ De nadruk die de pelgrims legden op het feit dat Cairo geen stadswallen en -poorten had, zegt naar mijn gevoel echter vooral iets over de waarde die deze ‘spaces of urbanity’ voor de Nederlandse stedelingen zélf hadden. Op laatmiddeleeuwse visuele stadsrepresentaties uit de Nederlanden waren de stedelijke wallen immers steevast belangrijke markeerders van stedelijkheid: zij boden stedelingen niet alleen bescherming, maar ademden ook stedelijke trots en aspiraties tot autonomie uit.⁴⁴ Historici zijn het er over eens dat stadsmuren daardoor een belangrijke identiteitsbepalende- en genererende betekenis hadden.⁴⁵ Zo argumenteert Martha Howell dat de typische voorstellingswijze van steden als ‘islands of distinction in seas of nothingness or of danger’ de (laat)middeleeuwse Noordwest-Europese waardering voor stedelijkheid verbeeldde door het groot contrast dat werd geschetst tussen de steden en het omringende platteland.⁴⁶

Stadsmuren worden in deze stadsbeschrijvingen dan wel voorgesteld als kenmerk

37 Dat ook de grootte van het paleis van de sultan op die manier voorstelbaar werd gemaakt, had waarschijnlijk te maken met het feit dat dit op de citadel gelegen complex haast een stad op zich was, met talrijke paleizen, stallen, moskeeën, scholen, marktplaatsen en badhuizen. Williams, ‘Urbanization’, 37.

38 Gaspar, *Tvoyage*, 173 en 176.

39 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 175-178.

40 Gaspar, *Tvoyage*, 172-173.

41 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 175.

42 Heers, *Itinéraire d’Anselme Adorno*, 187 en Gaspar, *Tvoyage*, 174.

43 Raymond, *Cairo*, 159; Williams, ‘Urbanization’, 40.

44 Boone, ‘Urban space’, 633.

45 P. Stabel, ‘Social reality and artistic image: the urban experience in late medieval Low Countries. Some introductory remarks on the occasion of a colloquium’, in: M. Carlier, A. Greve, W. Prevenier en P. Stabel (red.), *Core and periphery in late medieval urban society. Proceedings of the colloquium at Ghent (22nd-23rd August 1996)* (Leuven 1996) 16-17 en Howell, ‘The spaces’, 5.

46 Howell, ‘The spaces’, 5.

van stedelijkheid (in de ogen van de pelgrims), maar als Van Ghistele opmerkt dat ook de stad Damietta ‘leyt open ghelijc meest alle de plaetsen doen in dien landen’, lijkt verbazing bij hem snel plaats te kunnen maken voor herkenning van wat typisch was voor ‘dien landen’.⁴⁷ Zonder stadsmuren – wel een westers *kenmerk*, maar blijkbaar geen Egyptische *voorwaarde* voor stedelijkheid – werd Cairo niet als minder stedelijk, minder machtig of armer beschouwd. Bovendien onderscheidde Cairo zich in de ogen van deze pelgrims niet minder van het omringende landschap, of van wat Joos Van Ghistele ‘de wilderness’⁴⁸ van Egypte noemde. De Nijl werd door de pelgrims als een belangrijke natuurlijke grens voor de stad beschouwd.

... ligghende [...] in eene maniere van eender valleyen; an deen zijde vander zelve es wat beechs daer tcastel vanden souldaen up staet, ende over dander zijde zo es de riviere van Nilus. Niet dat de stede tallen canten ande riviere comt, maer alleene met den twee henden [...]. Ende up beede de hende zo comt zij naerder der zelve rivieren [...] zo dat den eenen houc van Alkayeren comt toot eender ander behuuser plaetsen, ghenaemt Babilonia. Ende den anderen houc strect toot eender ander behuuser plaetsen, ghenaemt Boulaka.⁴⁹ (afbeelding 2)

Toch werd er ook hier steeds in de eerste plaats gerefereerd aan de eigen ‘thuis’ of bekende (stedelijke) omgeving.⁵⁰ Van Ghistele vergeleek het troebel water van de Nijl net zoals Adornes met dat van de Tiber te Rome en vond haar ligging tegenover Cairo vergelijkbaar met die van de Schelde tegenover Antwerpen.⁵¹ Tijdgenoot Felix Faber, een dominicaan uit Ulm, meende dan weer dat de Nijl er breder was dan de Rijn bij Keulen.⁵²

De beschrijvingen van de pelgrims beperkten zich uiteraard niet tot wat zij zelf ervaren en gezien hadden. Hun reisverslagen zijn doorregen van traditionele verhalen en topoi die niet alleen aan hun eigen verwachtingen, maar zeker ook die van hun publiek beantwoordden. Zo was de Nijl vanzelfsprekend vol vreemde wezens.⁵³ Lengherand verhaalt over een soort meermensen en volgens Van Ghistele leefden er dieren in het water die erg op kleine ‘paerdekins’ leken, maar het waren in eerste plaats de fameuze ‘coccodrullen’ die door alle pelgrims beschreven werden als ‘al te wonderlicke dieren’.⁵⁴ In hun beschrijvingen van de Nijl werden zij kortom steeds door zowel de (laat) middeleeuwse verhaaltradities beïnvloed, als door hun eigen stedelijke en religieuze referentiekaders. De Nijl was deze devote reizigers natuurlijk (boven)al bekend als één van de vier rivieren die ‘commen uuten eerdschen paradijse, zomen dat expres-

47 Gaspar, *Tvoyage*, 211-212.

48 Ibidem, 167.

49 Gaspar, *Tvoyage*, 173. Vrije vertaling: ‘De stad ligt in een soort vallei, met aan de ene kant de berg waarop het paleis van de sultan ligt, en aan de andere kant de Nijl. De stad reikt niet overal tot aan de rivier, maar enkel met de twee uiteinden, namelijk Babylon en Bülāq.’

50 Gaspar, *Tvoyage*, 173; Heers, *Itinéraire d’Anselme Adorno*, 181-185.

51 Gaspar, *Tvoyage*, 193.

52 F. Fabri en J. Mevers (vert.), *Les errances de frère Félix, pèlerin en Terre sainte, en Arabie et en Egypte, 1480-1483* (Montpellier 2000) 905-906.

53 Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 187-190.

54 Gaspar, *Tvoyage*, 195; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 182; Graboïs, ‘La description de l’Egypte’, 529-531.

selic bevindt int bouc van Genesis'.⁵⁵ Bovendien leefde de opvatting dat de Nijl door het mysterieuze rijk van Pape Jan stroomde en dat het zelfs bij gratie van die Pape Jan was dat zij door Egypte stroomde. De pelgrims waren zich er verder al van bewust dat Egypte zijn vruchtbare en leefbare gronden te danken had aan het jaarlijks wassen van de rivier, en schreven dit aan haar miraculeuze eigenschappen toe.⁵⁶ Het overstromen van de Nijl ging blijkbaar altijd met grote feestelijkheden gepaard, waarbij de gehele stedelijke bevolking – tenminste in de ogen van de pelgrims – betrokken was. Joos Van Ghistele beschrijft hoe de sultan met diens hofhouding met veel vertoon getuige was van het openen van de sluizen, in een erg kostelijk versierd schip. Naast de sultan voeren ook de machtigste stedelingen en 'tghemeene volc vander stede, als poorters, borghers ende coopliden' per schip op de Nijl, 'elc naer zijnen staet', zodat zij volledig overdekt scheen.⁵⁷

Eens hun eerste indrukken van de stedelijke omgeving voorbij, moesten de pelgrims tollens betalen en op zoek naar slaapplekken en gidsen, voordat zij Cairo konden bezoeken. Als het reisgezelschap van Anselmus Adornes in de stad aankwam, kwamen drie Moren hen tegemoet die hen – en naar eigen zeggen alle westerse christenen die de stad bezochten – in opdracht van de sultan begeleidten opdat hen onderweg geen kwaad zou overkomen. Daarna verbleef het reisgezelschap acht dagen bij een tolk van de sultan, die hen naar diverse plekken gidste.⁵⁸ Deze 'trusseman', tolk of bemiddelaar, was een prominente figuur in de stad en wordt door westerse reizigers regelmatig vermeld. Hij nam christelijke pelgrims en/of reizigers niet alleen in bescherming, zijn belangrijkste taak was net erop toezien dat vreemdelingen Cairo nooit ongeleid bezochten en de voor hen verboden stedelijke ruimten (zoals de moskeeën) niet betraden.⁵⁹ Adornes verhaalt verder hoe deze bemiddelaars vele verschillende talen beheersten en soms recht spraken over reizigers die de stad bezochten.⁶⁰

Van Ghistele logeerde 'ten huuse van eenen kerstenen coopman, gheboren van Mechelen, ghenaeamt Francisco Tudisco', toen zijn reisgezelschap bij de 'grootste trusseman' van de sultan werd ontboden. De pelgrims moesten verantwoorden wie zij waren, van waar zij kwamen en waarheen hun tocht voer. Nadat per hoofd vijf dukaten waren betaald, mochten zij beschikken.⁶¹ Lengherand kon Cairo eveneens schijnbaar zonder problemen binnenkomen voordat hij bij de grote 'trucheman' aankwam.⁶² Tijdgenoten Felix Faber en Bernhard Von Breydebach bevestigen echter dat de wegen in Cairo voor christelijke reizigers niet erg veilig waren: zij werden er volgens die laatste niet weinig 'geschlagen' en bespot.⁶³ De eerste ontmoetingen met de stedelingen waren dus niet

⁵⁵ Gaspar, *Tvoyage*, 193-194. Zie over Pape Jansverhalen: I. Bejczy, *Pape Jansland en Utopia: de verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance* (Nijmegen 1994).

⁵⁶ Gaspar, *Tvoyage*, 193-194; Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 181-182; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 176; Grabois, 'La description de l'Egypte', 532.

⁵⁷ Deze sluizen hielden het water in bedwang totdat het peil van de Nijl haar hoogste punt bereikt had. Gaspar, *Tvoyage*, 194.

⁵⁸ Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 209.

⁵⁹ Gaspar, *Tvoyage*, 172-173. O.R. Constable, *Housing the stranger in the Mediterranean world. Lodging, trade and travel in late antiquity and the middle ages* (Cambridge 2003) 268 en 289-290.

⁶⁰ Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 209.

⁶¹ Gaspar, *Tvoyage*, 172-173.

⁶² Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 175-176.

⁶³ B. Breydenbach, *Die Reise ins Heilige Land, ein Reisebericht aus dem Jahre 1483* (Wiesbaden 1961) 37.

altijd even positief. Toch lijken dergelijke negatieve ervaringen geen grote invloed te hebben gehad op hun representaties van de stad. De pelgrims waren ondertussen natuurlijk al heel wat gewoon, een bedevaart was steeds een gevaarlijke onderneming. In de ‘wildernesse’ van Egypte waren overvallen door roversbenden niet zeldzaam, noch water- en hongersnood. De aankomst bij een bewoonde plek, stad of dorp, was telkens in de eerste plaats een opluchting. Pelgrims konden er even rusten na een hachelijke reis door de woestijn, waar zij niet zelden onder de sterrenhemel moesten overnachten. Ook kochten zij in deze bewoonde centra de nodige proviand, zoals Adornes dat in Cairo deed voor zijn verdere reis naar het Sint-Katharinaklooster in de Sinaïwoestijn.⁶⁴

Het straatbeeld in Cairo

Anselmus Adornes bezocht de stad nadat er een grimmige pestepidemie had gewoed en was verbaasd over de geringe impact die de pest op de bevolkingsdichtheid had gehad. Men werd volgens hem nauwelijks gewaar dat het jaar voordien elke dag tussen 20.000 en 22.000 mensen waren gestorven. Ook het aantal daklozen tarteitte blijkbaar alle verbeelding.⁶⁵ Vijftien jaar later was die situatie niet erg veranderd: Van Ghistele beschrijft hoe een ‘groote menichte van volcke’ buiten de stad moest overnachten in ‘tentkins, pauweljoenkins, hollen ende hutkins’.

Ende omme te sprekene vander manieren vanden huusen, zo salmen weten dat daer de huusen meest al plat zijn, hebbende ghemeenlic een groot gat ende groote, vertrailge veinsteren daer de verssche lucht vanden hemele duer comt, ende want de hitte daer zo groot es, zoo moetmen de huusen ende de straten drie oft vierwaerf sdaeghs begieten, oft anders men zoude inde zelve huusen niet connen ghedueren, noch up de strate ghegaen vander hitte.⁶⁶

De huizen van Cairo werden door Joos Van Ghistele beschreven in hun specificiteit, die hij vooral aan het Egyptische klimaat weet. Felix Faber viel het daarentegen op dat de huizen erg hoog waren. Het feit dat de huizen er in Cairo helemaal anders uitzagen dan die in ‘zijn’ Ulm verklaarde hij net zoals Van Ghistele als een gevolg van het andere klimaat in Egypte. Deze huizen hadden immers een andere stijl omdat zij niet waren gebouwd om hun bewoners tegen regen, sneeuw of koude te beschermen: natuurfenomenen die Egypte onbekend waren. De woningen te Cairo moesten echter wel bescherming bieden tegen zonnehitte en invallen van dieven en struikrovers.⁶⁷ Anselmus Adornes herkende eveneens een oosterse bouwstijl in de huizen van de stad. Zo vermeldt hij net zoals Van Ghistele dat elk huis een dakraam had en gewoonlijk enkel de bovenverdiepingen ramen hadden om de hitte buiten te houden. Het was volgens hem bovendien typisch oosters [‘à la façon des constructions orientales’] dat het interieur

⁶⁴ Van Gorp, ‘Middel nederlandse reisverslagen’, 119 en Heers, *Itinéraire d’Anselme Adorno*, 209.

⁶⁵ Heers, *Itinéraire d’Anselme Adorno*, 185; Williams, ‘Urbanization’, 40.

⁶⁶ Gaspar, *Tvoyage*, 174. Vrije vertaling: ‘De huizen van de stad zijn meestal plat en hebben gewoonlijk een groot gat en grote getraliede ramen, waardoor verse lucht binnen kan komen. Zowel de huizen als de straten moeten drie à vier maal per dag worden begoten met water, want anders zou men door de hitte niet in de huizen noch op de straten kunnen vertoeven.’

⁶⁷ Ibidem, 567 en 929.

van de grote huizen mooier was dan de gevels.⁶⁸ Volgens Felix Faber schulde daarin zelfs het onderscheid tussen de huizen van de rijke en minder gegoede stedelingen.⁶⁹ De erg rijken konden zich buiten de stad zomerpaleizen veroorloven die imponeerden door hun rijkdom. Zo bezocht Joos Van Ghistele met het zomerpaleis van Yashbak min Mahdi, de machtigste emir onder sultan Qāytbāy (1468-'96),⁷⁰ een uitnemend mooi zomerhuis met een prachtige tuin.

Het dagelijks leven en handelen van de stedelingen speelde zich echter vooral op straat af.⁷¹

De straten van deser stadt zijn zo nauwe, datter qualic drie lieden tsamen zouden connen ghelijden. Ende te sommeghen plaetsen zijn zij zo donckere, datter de vleeer musen also wel bij daghe als bij nachte vlieghe. Maar omtrent den middelwaert zijn twee groote, schoone straten, ghenaeamt Le Basares Kebier [...] daer af den meesten deel vanden huusen zijn cabaretten oft vettewarien daermen spijsse vercoopt [...] maer van drancke en vercooptmer ghemeenlic niet dan watere. [...] Ende meest alle de straten vander stede zijn met poorten af gheloken deen vanden anderen.⁷²

Door de grondschaarste in de overbevolkte stad werd de stedelijke ruimte maximaal benut, waardoor de straten eigenlijk te smal waren in verhouding tot de bevolkingsdichtheid. Net zoals in Venetië riepen de nauwe straatjes in Cairo daardoor steevast claustrofobische reacties op.⁷³ Als die straatjes al niet (te) nauw waren, dan zorgde een 'groote conversacie vanden volcke' er wel voor 'datmer qualic toot eeneghen tijden vanden daghe ghemackelic duer gaen mach'.⁷⁴ Om te veel stofproductie te vermijden, droegen kamelen continu water aan dat over de straten werd gegoten 'op kosten van de handelaars en stedelingen' en volgens Lengherand bleven de straten proper omdat het zelden regende.⁷⁵ Hoe net zij ook waren, Van Ghistele zag er toch zoveel 'weselkins' op lopen als 'men hier siet ratten oft musen'.⁷⁶ De straten waren in de stadsrepresentaties (en ervaringen) van deze pelgrims bovenal, en met de woorden van Nicole Chareyron, 'the visible side of the culture'.⁷⁷

Vooral op de straten werden zij geconfronteerd met de hiërarchisch gestructureerde

68 Heers, *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 185.

69 Fabri en Mevers, *Les errances*, 567 en 929. Onderzoek van Laila Ali Ibrahim bevestigt dat de 'principles that lay behind the design of living units in medieval Cairo were virtually identical for large and small, rich and poor; the only differences lay in scale and decoration'. L. Ali Ibrahim, 'Residential architecture in Mamluk Cairo', Muqarnas, Vol. 2 (Brill 1984) 47.

70 Williams, 'Urbanization', 42-43.

71 Gaspar, *Tvoyage*, 198.

72 Ibidem, 174. Vrije vertaling: 'De straten van deze stad zijn zo nauw, dat er moeilijk drie mensen samen door kunnen wandelen. Op sommige plaatsen zijn ze zelfs zo donker dat vleermuizen er zowel 's nachts als overdag vliegen. In het centrum zijn er echter twee grote straten, Le Basares Kebier [...] waar de meeste huizen kleine eetgelegenheden en winkeltjes zijn. Daar worden allerhande spijzen verkocht [...] maar drank verkoopt men er niet, behalve water. [...] De meeste straten van de stad zijn door poorten van elkaar afgescheiden.'

73 Ali Ibrahim, 'Residential architecture', 49; Stabel, 'Venetië', 141.

74 Gaspar, *Tvoyage*, 174.

75 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 180.

76 Gaspar, *Tvoyage*, 174 en voetnoot 27.

77 Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 195.

en door constante immigratie heterogene stedelijke samenleving, die zowel religieus als etnisch en sociaaleconomisch erg gedifferentieerd was. Verder was ook gender een belangrijke differentiatiefactor.⁷⁸ Hoewel moslimvrouwen volgens Jonathan Berkey slechts een beperkte rol was weggelegd in het publieke stedelijke leven, ging hun aanwezigheid in de stedelijke ruimte(n) aan de pelgrims niet onopgemerkt voorbij. Adornes zag moslimvrouwen van alle rang en stand op muilezels rijden⁷⁹ en Lengherand beschrijft uitgebreid hoe zij steeds gehuld waren in witte dwalen en hoe zij hun gezicht met een zwarte sluier bedekten. Door die sluier konden zij zelf wel zien, maar niet gezien worden. Lengherand lijkt zich er zelfs over te beklagen dat de kledij van de vrouwen het onmogelijk maakte om over hun uiterlijk te oordelen.⁸⁰ Adornes zag op de hoek van elke straat muilezels staan, die gehuurd konden worden om de stad te doorkruisen. Volgens hem reden alle stedelingen op ezels, behalve de Mamelukken.⁸¹

In de stadsrepresentaties van Adornes, Lengherand en Van Ghistele zijn vooral de Mamelukken steeds nadrukkelijk in het straatbeeld aanwezig. De pelgrims kwamen met deze elite dan ook vaak in contact. Niet alleen werden zij in Cairo zelf meestal door hen gegidst, zij huurden hen ook niet zelden in als beschermers in de stad en omliggende woestijn.⁸² De Mamelukken distantieerden zich verder (bewust) van de andere stedelingen met hun monopolie op paardrijden en het dragen van een wapenuitrusting en waren bovenal bijzonder machtig.⁸³ Zij hadden volgens Van Ghistele zulk een macht over ‘tvolc van dien lande [...] datter niement regieren en mach dan zijlieden’⁸⁴ en ook Adornes en Lengherand noemden hen de onbetwiste meesters in de stad.⁸⁵ De Mamelukken werden door de pelgrims niet alleen aan hun wapenuitrusting of paarden herkend: zij distantieerden zich ook door hun klederdracht, want afhankelijk van hun positie aan het hof droegen zij hoofddekseis in specifieke kleuren.⁸⁶

De andere etnische en religieuze groepen in Egypte, zoals de ‘swarte Mooren’, Turken en Saracenen, werden door hen eveneens op basis van hun klederdracht geïdentificeerd. Kleding was voor de autochtone bevolking zelf dan ook een belangrijke identiteitsbepalende factor.⁸⁷ Niet-moslims (*dhimmi*) mochten in het rijk der Mamelukken bijvoorbeeld geen groene kleding dragen omdat die kleur met de profeet Mohammed werd geassocieerd.⁸⁸ Aldus kreeg het kosmopolitisch karakter van de stad in de vertogen van de pelgrims letterlijk kleur, hoewel deze kleurencode en specifieke klederdracht per etnische of religieuze groep (ook in hun reisbeschrij-

78 Berkey, ‘Culture and society’, 377-385.

79 Heers, *Itinéraire*, 193.

80 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 184. Het beschrijven van de rol van vrouwen in de publieke stedelijke ruimte kwam ook voor in representaties van westerse steden, zoals Venetië. Stabel, ‘Venetië’, 140.

81 Heers, *Itinéraire*, 193.

82 Joos Van Ghistele liet zich in de woestijn bijvoorbeeld vergezellen door Mamelukken, ‘wel voorsien van wapenen ende gheweere, ter causen [...] dat dicwilt Arabianen pleghen te ligghene met grooten hoopen, de welke den passanten groot verdriet doen’. Gaspar, *Tvoyage*, 200.

83 Berkey, ‘Culture and society’, 391-394.

84 Gaspar, *Tvoyage*, 28 en 181; Heers, *Itinéraire*, 199; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 180.

85 Heers, *Itinéraire*, 197-201; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 180.

86 Berkey, ‘Culture and society’, 391-394. Bijvoorbeeld: Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 180; Heers, *Itinéraire*, 199-202 en Gaspar, *Tvoyage*, 28.

87 Gaspar, *Tvoyage*, 176; Berkey, ‘Culture and society’, 377-385.

88 Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 167 en 261-262 (voetnoot 71).

Afbeelding 3: Saracenen in Jeruzalem, getekend door Erhard Reuwich, een reisgenoot van Bernhard von Breydenbach (Bernhard von Breydenbach, *Die Reise ins Heilige Land, ein Reisebericht aus dem Jahre 1483*, 25).

vingen) geen echt stedelijk fenomeen was, maar typerend voor geheel Egypte.⁸⁹ De 'vijftien duust' joden die Joos Van Ghistele in Cairo telde, werden herkend aan hun gele tulbanden en hadden er hun eigen straten, synagogen en marktplaatsen.⁹⁰ Zij waren volgens Anselmus Adornes niet geliefd in de stad en Van Ghistele laat niet na te vertellen dat zij er de 'meest anthieringhen van ambochten deden'.⁹¹ Die laatste telde in Cairo daarnaast 'achtien duust kersten meinsschen, onder senturianen, Indianen, Armenianen, Jorgianen, [...] ende ander kerstenen diere ghelijcke, maer vanden kerstenen van deser condicien die daer Franggy heeten, vindtmen daer zeer lettelt'.⁹² De pelgrims zochten in de stad vooral het gezelschap op van christenen van hun 'condicien', waarvan men er in Cairo blijkbaar slechts weinig vond.⁹³ De contacten met de oosterse christenen in Cairo waren dan ook schijnbaar niet bijster positief: volgens Adornes was hun gedrag tegenover westerse pelgrims zelfs ronduit vijandig.⁹⁴ Van Ghistele vond dan weer dat de vijftientwintig 'schoone kerstene kercken' door de christenen 'van dien lande' maar 'aermelic' werden onderhouden.⁹⁵ (afbeelding 3)

Cairo in de ogen van pelgrims: stedelijke ruimten en christelijke sites

Hierboven bleek al hoe de Nijl in de (vert)ogen van de pelgrims niet alleen een belangrijke grens van de stad en stedelijke ruimte was, maar bovenal ook één van de vier paradijsstromen. De representaties van Cairo door Adornes, Van Ghistele en Leng-

⁸⁹ Van Ghistele staat bij deze klederdracht bijvoorbeeld (net zoals Adornes) al uitgebreid stil in een inleidend hoofdstuk over de oosterse volkeren in Egypte, en komt hierop in zijn stadsbeschrijvingen slechts kort terug. Gaspar, *Tvoyage*, 26-40.

⁹⁰ Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 167.

⁹¹ Zij lijken hier geen eigen christelijke, maar islamitische aversie jegens joden te ventileren. Ambrosius Zeebout merkt in een inleidend hoofdstuk immers op dat de joden in Egypte 'vele meer ghehaedt ende versmaedt zijn dan wij kerstenen'. Gaspar, *Tvoyage*, 40 en 174; Fabri, *Les errances*, 927; Heers, *Itinéraire*, 189; en N.A. Stillman, 'The non-Muslim communities: the Jewish community', in: Petry (red.), *The Cambridge history of Egypt*, Vol. 1, 209.

⁹² Gaspar, *Tvoyage*, 175.

⁹³ Van Ghistele logeerde zoals gezegd bij een christelijk koopman en Adornes liet zich vaak vergezellen door Italiaanse kooplieden. Heers, *Itinéraire*, 10 en Gaspar, *Tvoyage*, 174.

⁹⁴ Heers, *Itinéraire*, 189.

⁹⁵ Gaspar, *Tvoyage*, 188.

herand waren dan ook steeds de neerslag van belevenissen van devote pelgrims. Belangrijk waren vooral de balsemtuinen van Matariya, net buiten de stad, die ook door de autochtone bevolking als sacrale ruimte(n) werden beschouwd. Adornes verhaalt hoe Jozef en Maria hier een toevlucht zochten om aan Herodes te ontsnappen en hoe een bron bij hun aankomst op miraculeuze wijze ontsprong. Ook Lengherand en Van Ghisteles beschreven de balsemtuinen en de mirakels die er plaatsvonden uitgebreid, maar vooral Babylon werd door de pelgrims als een sacrale plaats beleefd en gerepresenteerd.⁹⁶ Zoals zij oog hebben gehad voor de begrenzing van de stad en stedelijke ruimte, hadden zij ook oog voor de drie stedelijke centra: Cairo, het oude Cairo of Babylon (ook Misr en Fustat genoemd) en Būlāq. André Richard noemt Babylon en Būlāq satellietsteden van Cairo, die op een grote afstand lagen en pas in de postmoderne periode tot één stedelijke entiteit verenigd zouden worden.⁹⁷ Hoewel de pelgrims Cairo, Babylon en Būlāq ook als afzonderlijke steden beschreven, werden zij door hen schijnbaar toch vooral (al) als één stedelijke entiteit gepercipieerd, ‘in zulker wijs dat zij’, met de woorden van Joos Van Ghisteles, ‘alle drie staen in eenen drivoet, zo datse alle te samen Alkayeren ghenaeamt zijn’.⁹⁸ Babylon, niet te identificeren als het Antieke Babylon aan de Eufraat (Bagdad), was volgens Lengherand half zo groot als Parijs en lag op een grote afstand van Cairo.⁹⁹ Van Ghisteles schatte Babylon tweemaal zo groot als Kortrijk en vermeldde de ‘mirakelen die Moyses dede’.¹⁰⁰ Het is dan ook – aldus Lengherand – te Babylon dat de farao resideerde en ‘là ou Moyses lui monstra les exemples contenus en la bible’.¹⁰¹ Van de vijftientig christelijke kerken die Cairo naar verluidt ooit telde, stonden er nog maar weinig recht en ‘inde bewoonde plaetsen van Babilonien stater vele meer dan in Alkayeren’.¹⁰² Net zoals Lengherand lieten Adornes en Van Ghisteles de kerken niet onvermeld, noch onthielden zij hun publiek de mirakels die eraan verbonden waren. Bij hen vonden deze christelijke ruimten in de moskeeën echter een ‘waardige’ tegenhanger, terwijl Lengherand Cairo meer leek te verchristelijken door het benadrukken van de christelijke ruimten en het vermelden van slechts één moskee.¹⁰³

Cairo, bovenal een handelsstad?

Waar Babylon in de stadsbeschrijvingen vooral betekenis kreeg als een Bijbelse site, werd Būlāq voorgesteld als een economisch centrum. Volgens Van Ghisteles was deze havenstad zelfs ‘onghelijk meerder dan Babilonia, [...] verschiert met schoonen, costelicken huusen, vervult van alerande coopmanschepe diemen dijncken mach’. De haven van Būlāq was een brandpunt van internationale handelsroutes. Hij beschrijft enthousiast hoe schepen van ‘alden landen daeromtrent [...] de riviere up ende nedere’ va-

96 El Matariya, nu een voorstad in het noordoosten van Cairo. Gaspar, *Tvoyage*, 197; Heers, *Itinéraire*, 193-195; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 172-173; Graboïs, ‘La description de l’Egypte au XIVe siècle’, 529-531.

97 Raymond, *Cairo*, 162-164 en 281-288.

98 Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem*, 158-159; Gaspar, *Tvoyage*, 191.

99 Heers, *Itinéraire*, 183-185; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 176.

100 Gaspar, *Tvoyage*, 187.

101 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 176 en Graboïs, ‘La description de l’Egypte’, 534.

102 Gaspar, *Tvoyage*, 186-188.

103 Heers, *Itinéraire*, 187-189; Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 178-179; en Gaspar, *Tvoyage*, 187-189 en 211-218.

ren.¹⁰⁴ Hier vertrok Lengherand per schip naar Damietta, op aanraden van christelijke handelaars uit Alexandrië die wisten dat de Venetiaanse schepen en galeien al eerder vertrokken waren.¹⁰⁵ Daarnaast kwam het meeste water van Cairo uit Būlāq.¹⁰⁶ De enthousiaste beschrijvingen van dit economisch centrum wijzen erop dat de interesses van deze pelgrims het religieuze domein ruim overschreden. Hoewel Adornes, Lengherand en Van Ghistele de heilige sites en christelijke kerken in Cairo bezochten en beschreven, zijn hun stadsbeschrijvingen meer dan de neerslag van een zoektocht naar het bekende in een onbekende omgeving. Zij zijn bovenal de neerslag van stadservaringen van pelgrims die geïnteresseerd waren in meer dan het strikt religieuze, en van westerse stedelingen die vanuit hun eigen waardering voor de stedelijke ruimten ook die van een onbekende, en ‘zelfs’ een islamitische stad als Cairo, konden waarderen. Zij voelden zich daar, kortom, blijkbaar niet noodzakelijk in geremd door het religieuze doel van hun reis.

Cairo was dan ook niet alleen een belangrijke islamitische hoofdstad, zij wordt in de literatuur beschreven als ‘above all, a city of commerce’.¹⁰⁷ Volgens Adornes, die als Bruggeling vertrouwd was met ambachten, telde Cairo in vergelijking met het aantal handelaars zelfs weinig ambachts- of werklieden.¹⁰⁸ Van Ghistele bezocht net buiten de stad boomgaarden en priëlen waar ‘cooplieden ende andere lieden van machte groote ghenouchte ende recreacie’ namen.¹⁰⁹ De macht en invloed van de rijke handelaars was in de stad wellicht niet gering, Adornes merkt immers op dat de rijkste kooplieden de sultan geld leenden.¹¹⁰ Daarnaast telde de stad vele kleinhandelaars, winkeliers en leurders en vooral zij worden door de reizigers beschreven. Zo liepen waterdragers af en aan met drinkwater dat per beker werd verkocht.¹¹¹ Joos Van Ghistele noemde daarnaast twee grote straten in het bijzonder (‘Le Basares Kebier’) om de handelsactiviteiten die er plaatsvonden. Kleinhandelaars verkochten er allerhande spijzen, zoals brood, vlees, vis en fruit.¹¹² Lengherand bezocht met Cairo tot slot naar eigen zeggen een rijke stad, ‘habondant en toutes marchandises, en vivres, chières’.¹¹³

Terwijl marktplaatsen in West-Europese steden naast politieke en sociaal-religieuze steeds ook belangrijke economische centra waren, vonden de handelsactiviteiten in Cairo vooral plaats in nauwe, vaak overwelfde, winkelstraten en grote herbergen of *funduqs*, waarin autochtone en allochtone handelaars hun waren opsloegen en handel dreven. Deze soms erg gespecialiseerde handelsplaatsen waren in Cairo veel minder toegankelijk dan de meer ‘publieke’ marktplaatsen waarmee de pelgrims in hun thuissteden vertrouwd waren.¹¹⁴ Volgens Anselmus Adornes was het aantal *funduqs* in

104 Būlāq werd op het einde van de dertiende eeuw een erg belangrijke en groeiende haven. De sultans spoorden hun emirs aan om hun stapelhuizen in Būlāq te bouwen om zo de expanderende binnenlandse en internationale handel in deze haven te stimuleren. I.A. Bierman, ‘Art and architecture in the medieval period’, in: C.F. Petry (red.), *The Cambridge history of Egypt*, Vol. 1, 367. Zie over de groei van Būlāq ook: Raymond, *Cairo*, 182-185; Gaspar, *Tvoyage*, 173.

105 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 183.

106 Gaspar, *Tvoyage*, 173.

107 Berkey, ‘Culture and society’, 395.

108 Heers, *Itinéraire*, 189.

109 Gaspar, *Tvoyage*, 192.

110 Heers, *Itinéraire*, 189.

111 Raymond, *Cairo*, 155.

112 ‘al-Bazâr al Kabîr’: de grote winkelstaten. Gaspar, *Tvoyage*, 227.

113 Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand*, 178.

114 Raymond, *Cairo*, 155-158; Berkey, ‘Culture and society’, 395-396. Zie over marktplaatsen in West-Europese

de stad ontelbaar, maar hadden West-Europese handelaars er geen eigen omdat zij blijkbaar zelden tot nooit in Cairo kwamen.¹¹⁵ De Mamelukken wilden de westerse handelsactiviteiten en invloed in hun rijk namelijk beperkt houden tot Alexandrië. Daar hadden de West-Europese handelaars eigen *funduqs*, die er een verplicht toevluchtsoord waren voor westerse reizigers en pelgrims.¹¹⁶ Joos Van Ghistele beschrijft deze stad expliciet als een ‘plecke’ van ‘coopmanschepen, ligghende up de zee, frontiere zijnde, vul van rijcker coopliden van allen nacen’. Volgens Olivia Constable suggereert het feit dat hij Alexandrië een ‘frontiere’ noemt zelfs dat het ook in zijn ogen een ‘terminus for cross-cultural trade’ was. Mogelijk verklaart dit bovendien dat Van Ghistele de ‘fondigous’ enkel in zijn beschrijving van Alexandrië vermeldde en dat ook Lengherand de *funduqs* in Cairo niet beschreef. Een westerse (permanente) handelsaanwezigheid was dus misschien wel erg belangrijk voor de identificatie van een oosterse stad als een (ook voor westerlingen meldenswaardige) handelsstad. Waar Alexandrië expliciet beschreven wordt als een ‘plecke [...] van coopmanschepen’, zou in Cairo vooral de slavenmarkt bijblijven.¹¹⁷

Conclusies

Uit deze analyse blijkt dat de invloed van de stedelijke achtergrond van Anselmus Adornes, Joos Van Ghistele en Georges Lengherand op hun representaties van Cairo niet gering was. Hun waardering voor de urbane ruimte(n) bleek echter niet alleen uit de voortdurende (al dan niet indirecte) referenties aan de eigen, gekende stedelijke omgeving. Ook de stedelijke ruimten waarmee zij niet vertrouwd waren, werden door hen uitgebreid beschreven in hun specificiteit. Van de kleinhandelaars in allerlei over een typisch oosterse woningstijl tot kleurrijke klederdracht: zij schetsten een beeld van de stad dat Cairo’s eigenheid benadrukte. Enkel aan haar identiteit als handelsstad, deden Van Ghistele en Lengherand in zekere zin tekort omdat zij de *funduqs* niet vermeldden. Zoals hierboven werd geargumenteed, was er ook bij deze pelgrims nochtans zeker geen sprake van een gebrek aan interesse voor handel en handelsinfrastructuur. Mogelijk ligt een groot deel van de verklaring bij het handelsbeleid van de Mamelukken, dat suggereert dat de *funduqs* in Cairo voor de pelgrims niet ‘publiek’ waren, in tegenstelling tot de ‘fondigous’ in Alexandrië, die Joos Van Ghistele – te oordelen naar zijn beschrijvingen van de interne structuur van deze ruimten – wel mocht betreden.¹¹⁸

Niet alleen de *funduqs*, maar ook (en vooral) niet-economische stedelijke ruimten werden door de pelgrims als privaat en ontoegankelijk ervaren. Hoewel Adornes verhaalt dat hij in de stad met zijn reisgezelschap genoeg bewegingsvrijheid genoot, waren westerse, christelijke, reizigers in Cairo inderdaad niet overal welkom. Als Van Ghistele bijvoorbeeld op audiëntie bij de sultan is en een vrijgeleide vraagt om ‘vredelic te moghen wandelene’, stelt hij daar zelf de belofte tegenover om ‘in gheene plecken’ te

steden o.a.: Stabel, ‘The market-place’; Howell, ‘The spaces’, 8, en meer specifiek m.b.t. Brugge en Gent (thuissteden van Adornes en Van Ghistele): P. Stabel, ‘Public or private, collective or individual? The spaces of late medieval trade in the Low Countries’, in: D. Calabi (red.), *Il Mercante Patrizio. Palazzi e Botteghe nell’ Europa del Rinascimento* (2008) 37–54.

115 Heers, *Itinéraire*, 189.

116 Constable, *Housing the stranger*, 266–268.

117 Gaspar, *Tvoyage*, 214 en 175–176; Constable, *Housing the stranger*, 266–268.

118 Ibidem, 214 en 175–176.

komen die ‘kerstenen generalic verboden waren’, zoals Mekka, de tempel van Salomon en moskeeën.¹¹⁹ De eerder vermelde ‘trusseman’ zag er verder op toe dat zij bepaalde stedelijke ruimten werkelijk niet betraden.¹²⁰

Het is frappant dat de stedelijke ruimten die in Cairo als privaat en ontoegankelijk werden ervaren, geen tegenhanger vonden in ruimten die expliciet als publiek werden beschouwd. Met uitzondering van de feestelijkheden die met het openen van de sluizen van de Nijl gepaard gingen, wordt er bovendien geen gewag gemaakt van stedelijke rituelen of feestelijkheden. Dat is merkwaardig, want in steden in de Nederlanden waren publiek gepercipieerde ruimten, zoals marktplaatsen, *loci* voor menig stedelijk en religieus ritueel.¹²¹ In laatmiddeleeuwse beschrijvingen van Venetië door pelgrims uit de Nederlanden stonden de als publiek ervaren ruimte(n), zoals het San Marco, in hun stadservaringen alvast wel centraal. De pelgrims namen hier deel aan de dagelijkse feestcultuur van de stad en aan de religieuze en typisch stedelijke rituelen die zij niet alleen vanuit hun religieuze achtergrond herkenden, maar ook door de eigen ervaringen met stadsrituelen.¹²² Waar de pelgrims in Venetië meer deelnamen aan het stedelijk leven, lijken zij in Cairo meer op de afstand van een toeschouwer te blijven – een toeschouwer die de islamitische religieuze (rituele) taal waarschijnlijk lang niet altijd even ‘eigen’ was.

Dat de stedelijke ruimten er in islamsteden anders uitzagen dan in christelijke steden, staat buiten kijf. Dat deze in de ogen van pelgrims mogelijk ook heel anders (of zelfs onbegrepen) functioneerden voor de stedelijke bevolking, nodigt echter uit tot verder historisch onderzoek. De vraag is immers of de meer ‘publieke’ ruimten en stedelijke rituelen in Cairo door de pelgrims werkelijk niet *gezien* werden, of dat zij misschien eerder *onbegrepen* bleven in hun betekenis voor de autochtone stedelingen. Bovenal hebben de pelgrims de stedelijkheid van Cairo als ruimtelijk ervaren en vanuit hun eigen stedelijke en religieuze referentiekaders vormgegeven. Het waren niet de stedelijke ruimten en gebouwen *an sich*, maar hun persoonlijke *ervaringen* met die ‘spaces of urbanity’, die bepaalden wat zij in hun reisverhalen beschouwden als het ‘wesenen der voorseyder steden’.¹²³

119 Gaspar, *Tvoyage*, 176.

120 Heers, *Itinéraire*, 211 en 189; Gaspar, *Tvoyage*, 173 en 176; Constable, *Housing the stranger*, 268 en 289-290.

121 Zie o.a. Stabel, ‘The market-place’; J. Haemers en E. Lecuppre-Desjardin, ‘Conquérir et reconquérir l’espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l’individu dans le cadre de la révolte bourgeoisie de 1488’, in: C. Deligne en C. Billen (red.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains du Moyen Age au 16e siècle* (Turnhout 2007) 119-143.

122 Stabel, ‘Venetië’, 144.

123 Gaspar, *Tvoyage*, 214.